

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК ЗА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Важливим напрямом державотворення в Україні за часів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. було становлення нового адміністративно-територіального устрою. У вітчизняній історіографії протягом довгого часу тривали дискусії щодо його оригінальності М. Слабченко, зокрема, стверджував, що козацький уряд замінив лише один термін іншим, а саме староство — полком¹. Н. Володимирський-Буданов та М. Василенко натомість заперечували існування безпосереднього копіювання польського устрою, стверджуючи, що подібність між полком і староством була суто географічною, а внутрішній устрій полку був явищем оригінальним і цікавим з історико-юридичного боку. Частково відповідали колишнім староствам лише деякі полки, а на Полтавщині нова адміністративна організація була впорядкована на непочатім ще ґрунті (староств тут взагалі не існувало). Слід також мати на увазі неоднакову кількість колишніх староств і новоутворених полків і часту зміну останніми своїх меж. Реєстр Війська Запорозького, упорядкований згідно з умовами укладеного в серпні 1649 р. Зборівського договору, засвідчив існування 16 козацьких полків: Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивенського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського².

Процес формування полків — явище досить складне. Одним з найбільш поширених ускладнень є факти згадок одного й того самого полку під різними назвами. Відкритим залишається й питання про те, чи були полки з самого початку Визвольної війни водночас і військовими, і адміністративно-територіальними одиницями, чи — виключно військовими. Найбільшу підтримку істориків здобула думка, що статус адміністративно-територіальних одиниць в повному розумінні даного виразу полки набули лише після Зборівського договору 1649 р. Цікаве міркування з цього приводу висловила О. Компан, яка твердила, що існували паралельно два види полків, одні з яких були адміністративно-територіальні, а інші — суто військові, і кількість останніх диктувалась військовими потребами³. Полки поділялись на більш дрібні одиниці — сотні. Їх кількість в полках була неоднаковою. За реєстром

1649 року в полки входило, як правило, від 11 до 22 сотень. Сотенними, як і полковими, центрами здебільшого були міста, однак джерела свідчать, що сотні часом формувались навколо містечок і навіть сіл. Сотні, в свою чергу, поділялись на більш дрібні військові та адміністративно-територіальні одиниці — курені.

Первісно Чернігівський полк локалізувався у межиріччі Десни та Дніпра. Перші відомості про нього відносяться до липня 1648 року, коли польсько-шляхетська влада на Північному Лівобережжі України була остаточно ліквідована⁴. У той час він займав порівняно невелику територію у межах Чернігова, Седніва, Слабина та Любеча⁵. До Седнівської сотні в 1648 р. входили Городня і Вихвостів. Є відомості й про існування у перший період Визвольної війни Стольненської, Ройської та Менської сотень. Серед населених пунктів полку також згадуються Борзна, Батурин та Сосниця⁶. Коли після Зборівського договору 1649 р. відбулась реорганізація полків, Чернігівський полк складався з 7 сотень і межував на півдні з Київським, Переяславським, Прилуцьким та Ніжинським полками. Реєстр 1649 р. свідчить, що до складу Чернігівського полку в цей час входили такі сотні: Батуринська, Бахмацька, Борзнянська, Івангородська, Конотопська, Сосницька, Чернігівська⁷. Батуринська, Бахмацька, Борзнянська, Івангородська та Конотопська сотні спочатку належали до Ніжинського полку, а в наукових дослідженнях є навіть відомості про те, що ці сотні свого часу були складовими частинами Борзенського полку. В даний час реорганізований Чернігівський полк знаходився, як і раніше, на кордоні з Річчю Посполитою. Його крайніми сотнями на півночі були Чернігівська, Сосницька, Батуринська та Конотопська⁸. На сході Чернігівський полк межував з Російською державою, і його крайнім сотенним містом на сході був Конотоп. На півдні полк продовжував межувати з Київським, Ніжинським, Переяславським та Прилуцьким полками. У 1654 р. відбулась чергова реорганізація полків — і Батуринська, Бахмацька, Борзенська, Івангородська, Конотопська та Сосницька сотні перейшли до Ніжинського полку. У складі Чернігівського полку залишилась Чернігівська полкова сотня й були відновлені Любецька, Седнівська та Слабинська сотні. Зберігши кордони з Річчю Посполитою, полк продовжував межувати з Київським та Ніжинським полками. У 1656 р. у складі Чернігівського полку була створена ще одна адміністративно-територіальна одиниця — Вибельська сотня.

На чолі полку стояв полковник. Офіційно ця посада вважалась виборною, однак під час Визвольної війни, як видно з універсалів Богдана Хмельницького, досить частими були випадки безпосереднього призначення полковників гетьманом. Полковники виконували

керівні функції як у військових, так і в адміністративних (фінансових, судових, земельних) справах. У своїй діяльності полковники підлягали старшинській раді і безпосередньо гетьману. Разом з полковником полкову старшину складали осавул (або два осавули), обозний, суддя, писар та хорунжий. Чернігівськими полковниками за доби Визвольної війни були Мартин Небаба (1648–51), Степан Пободайло (1651–54) та Іван Попович — Абрамович (1654–57)⁹. Щоправда В. Сергійчук першими чернігівськими полковниками називає Грицька Бута та Степана Пободайла і стверджує, що Мартин Небаба обійняв посаду чернігівського полковника лише після Зборівської угоди 1649 р., коли Борзенський полк увійшов до складу Чернігівського¹⁰. Вагомою підставою для цього твердження є той факт, що до складання реєстру 1649 р. Мартин Небаба в джерелах іменується «полковником батуринським, борзенським та почеповським»¹¹. Статейний список російського посла В. Унковського за вересень — грудень 1650 року називає чернігівським полковником Івана Богуна¹². Джордж Гаєцький в переліку чернігівських полковників періоду Визвольної війни наводить імена Мартина Небаби (1648–51), Івана Шохова (червень 1649 р. та травень 1651?), Петра Забіли (серпень 1649 (?)), Степана Окші (квітень 1651 (?)), Степана Пободайла (1651–54), Опанаса Веремієнка (1654) та Івана Поповича Абрамовича (1654–57)¹³. Але, скоріш за все, частина з них були виключно наказними полковниками. Чернігівські полковники добре зарекомендували себе як в адміністративному управлінні, так і у військовій справі. Визнанням їх заслуг стало, зокрема, призначення в 1652 р. Степана Пободайла наказним гетьманом України. Він же свого часу очолював козацьке посольство, що вело переговори з литовським гетьманом Янушем Радзивілом.

У Чернігівському полку, як і в інших, були і наказні полковники. Вони призначались для керівництва полком у випадках відсутності полковника або для керівництва частиною полку, яка відряджалась у походи. Так, коли після Зборівського договору чернігівським полковником став Мартин Небаба, Степан Пободайло згадується як наказний полковник. Крім нього в джерелах як наказні чернігівські полковники в 1649–52 рр. згадуються Іван Толмач, Степан Окша, Матвій Гладкий, Іван Абрамович Попович, Яхно Коробка, Іван Шохів, Іван Донець та Іван Дзиковський. Іван Абрамович Попович, Микифорович Дорох та Опанас Веремієнко згадуються як наказні полковники в 1654 р.¹⁴ Наказне полковництво доручалось звичайно полковій старшині, і найчастіше наказними полковниками призначали сотників полкових сотень¹⁵.

Першою особою після полковника серед полкової старшини був полковий обозний. Його безпосереднім обов'язком було керівництво полковою артилерією. Поряд з цим він виконував і низку адміністративних функцій. У джерелах згадується ім'я чернігівського полкового обозного Гутора Костюка, але згадка про нього датована лише 1658 р.

Дискусії викликає посада полкового судді. Так, М. Слабченко стверджував, що посада полкового судді була запроваджена лише у 1669 р. за гетьмана Д. Многогрішного. До цього існували лише військові судді, які не мали таких повноважень, як власне полкові¹⁶. Натомість М. Василенко заявив, що полкові судді існували вже за часів Хмельниччини¹⁷. Подібної думки свого часу дотримувався і О. Лазаревський, який наводив кілька фактів існування полкових суддів у період Визвольної війни¹⁸. Щоправда, більшість з них у документах називалась військовими суддями, але прихильники даної версії вважали, що таку назву їм дали росіяни, зокрема в Переписних книгах 1654 р. На відміну від багатьох інших полків існує документальне підтвердження наявності в Чернігівському полку у квітні 1650 р. уряду полкового судді і навіть відоме його ім'я — Андрій. Але слід зазначити, що на території полку вища судова влада належала полковнику, і натовді судові справи вершив особисто полковник, отож судді, що згадуються в документах доби Хмельниччини скоріше за все виконували допоміжні судові функції. Важливе місце серед полкової адміністрації належало полковому писарю. Він відав діловодством полку і полковою канцелярією. Першим відомим нам писарем Чернігівського полку був Іван Красковський (1649–51)¹⁹.

У кожному полку, в тому числі і у Чернігівському, був осавул (або два осавули). Коло обов'язків осавула було досить широке. Серед них — відання козацькими списками, стройовою та бойовою підготовкою козаків, їх спорядженням і озброєнням. Полкові осавули командували окремими загонами козаків під час військових походів, відбуванням сторожової служби, супроводом посланців та ін. За період Визвольної війни ми маємо згадки про двох осавулів Чернігівського полку — Прокопа (1649) та Козьму Савича Картеля (1650).

Обов'язки полкового хорунжого були близькі до обов'язків полкового осавула. На нього також покладалися переважно військові функції, хоча хорунжі виконували і адміністративні доручення. Офіційно головною функцією полкового хорунжого була охорона корогви — великого полкового прапора. Відомі й імена хорунжих Чернігівського полку: Наум (1649), Іван (1649) та Іван Савич Картель (1650).

Чернігівський полк був одним з небагатьох полків, які мали полкового підскарбія. Так, у 1651 р. цей уряд обіймав житель Борзни Яків Федорів (Федоренко)²⁰. Вся полкова старшина формально вважалась виборною, але під час Визвольної війни українського народу фактично призначалась полковниками і затверджувалась гетьманом.

У сотнях військово — адміністративні функції виконували сотники. Під час Визвольної війни сотники також здебільшого призначались полковниками. Реєстр 1649 р. містить перелік сотників Чернігівського полку: Борзнянська сотня — Пилип; Бахмацька сотня — Панько Омелянович; Батуринська сотня — Степан Окша; Івангородська сотня — Онисій Дорошенко; Конотопська сотня — Іван Рибальченко; Сосницька сотня — Михайло Жураховський. Чернігівська полкова сотня — Мартин Пободайло²¹.

Крім того, у джерелах згадуються чернігівські полкові сотники Іван Угровецький (1650) та Остафій Коханенко (1654), вибельський сотник Даніель (1656), любецький сотник Сава Унучко (1656) та наказні любецькі сотники Герасим та Петро Водоволенко (обидва — 1656), сосницькі сотники Іван Красовський (1651) та Савелій Філонов (1654)²². Крім сотника сотенну старшину складали осавул, писар та хорунжий, існував й інститут наказного сотництва. На чолі куренів стояли курінні, а козаки окремих сіл підлягали сільським отаманам. Траплялись випадки, коли в окремих населених пунктах функції сотників виконували отамани. Перші згадки про них відносяться до 1649 р., причому поряд з отаманами, в компетенції яких були військові справи, виникли «городові» отамани, які виконували суто адміністративні функції.

Міста на терені полків поділялися на дві категорії: магістратські, у яких діяло Магдебурзьке право, що передбачало існування місцевого самоуправління на чолі з війтом, і ратушні (всі інші), на які розповсюджувались повноваження місцевої козацької адміністрації. На території Чернігівського полку існувало лише одне місто, наділене Магдебурзьким правом, — Чернігів. Дане місто, яке користувалось ним з 1623 р., зберегло це право і після створення Чернігівського полку. Так, універсалом Богдана Хмельницького від 8 (18) листопада 1649 р. чернігівським війтом був затверджений Іван Скіндер. В даному універсалі засуджувались дії козацької старшини, що втручалась у внутрішні справи міста і Чернігову знову надавалось право на вільні вибори війта та володіння містом та волостями, що до нього належали — Слабином, Рудкою, на Седневщині та ін.²³ Після Переяславської ради Богдан Хмельницький вже 19 лютого (1 березня) 1654 р. надіслав листа до російського царя Олексія Михайловича з проханням підтвер-

дити права чернігівських міщан²⁴. Пізніше це й було зроблено, інші міста Чернігівського полку перебували в залежності від козацької адміністрації.

28 січня 1654 р. Чернігів був приведений до присяги на вірність російському цареві²⁵. Також протягом січня цього року було приведено до присяги населення Слабина, Седнева, Любеча, та інших населених пунктів полку. Приймав присягу від імені російського царя у містечках Чернігівського полку князь Данило Несвітський²⁶. Але слід зазначити, що хоч фактично територія Чернігівського полку з 1654 р. входила до складу Російської держави, юридично вона була приєднана до Росії лише після Андрусівського перемир'я від 16 січня 1667 р., за яким «где есть Северские города, около Чернигова, все города й земли, какими ни есть прозвищами й урочищами названные, оставатись имеют все на стороне его царского величества». Це ж підтвердив і «Вічний шир» між Росією і Польщею, що був укладений від 26 квітня (6 травня) 1686 р.²⁷ Але, незважаючи на приєднання до Росії, козацький адміністративно-територіальний устрій був збережений. Чернігівський полк, створений під час Визвольної війни, продовжував існувати аж до кінця XVIII ст.

Таким чином, у ході Визвольної війни було створено новий адміністративно-територіальний устрій України, основою якого стали козацькі полки. Утворені спочатку задля військових потреб, полки поступово набули значення основних структурних ланок новоствореної Української держави. Створений на початку Визвольної війни Чернігівський полк відіграв в ній значну роль і як військова, і як адміністративно-територіальна одиниця.

¹ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. Историко — юридический очерк. — Одесса, 1909. — С. 50.

² Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. — М., 1875 — С. 527.

³ Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. — К., 1954. — С. 94.

⁴ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 164.; Смолій В. А. Степанков. В. С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). — К., 1995. — С. 110.

⁵ Сергійчук В. І. Військово — територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1982. — № 7. — С. 92.

⁶ Пирог П. В. Черниговщина в освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Автореферат на сосискание ученой степені кандидата исторических наук. — Днепропетровск, 1991. — С. 11.

⁷ Реестра... — С. 22.

⁸евич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 125; Гуржій О. Українська козацька держава у другій половині 17–18 ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 22.

⁹ Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні // Деснянська правда. — 1991. — 27 вересня. — С. 3.

¹⁰Сергійчук В. І. Бойові побратими Богдана Хмельницького // Жовтень. — 1985. — № 1. — С. 95–96.

¹¹Акты Юго-Западной России. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 360.

¹²Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. — М., 1953–1954. — Т. 2. — С. 95–96.

¹³Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. Vol. One. — Cambridge, Massachusetts, 1978. — P. 69–70.

¹⁴Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина 17–18 ст.) — К., 1997. — С. 59–60.

¹⁵Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 — початку 18 століть. — К., 1959. — С. 214.

¹⁶Слабченко М. Е. Вказ. праця. — С. 86.

¹⁷Василенко М. З історії устрою Гетьманщини // Записки Наукового Товариства ім. Г. Г. Шевченка у Львові. — Т. 108. — Львів, 1912. — С. 108.

¹⁸Там же. — С. 108.

¹⁹Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. — P. 78.

²⁰Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 245.

²¹Реестра... — С. 529–556.

²²Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. — ...P. 85, III.; Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько — старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1. — № 2. — С. 32–45.

²³Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины // Воссоединение Украины с Россией. — К., 1954. — С. 411.

²⁴Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 327.

²⁵Бантыш — Каменский Д. Н. История Малой Росии: от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1965. С. 205.

²⁶Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 517–518.

²⁷Василенко Н. Територія України 17 віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 124.